

Haritlaskond osutus visaks vastaseks

Jooni stalinlikust intelligentsipoliitikast

Väino Sirk

Nõukogude intelligentsipoliitika oli komplitseeritud ja vastuoluline. Ühest küljest ei tahetud haritlaste kasvavat tähtsust 20. sajandi maailmas rõhutada. Teiselt poolt tegeles võim intelligentsi problemaatikaga alatasa, ajuti otse haiglaselt palju, mis tegelikult rõhutas selle ühiskonnakihi olulisust. Intelligentsi – keda defineeriti kitsapiirilisel kui “riigiaparaadi kaadrit”¹, – püüti kujundada vaimselt ühetaoliseks ja juhitavaks. Vaagides küll intelligentsi kui tervikut, jagas nõukogude võim teda ühtlasi mitmeti ja seejuures päritolu ning usaldatavuse seisukohast. Kardinaalselt erinev Eesti intelligentsi varasemast kogemusest oli see, et bolševike valitsemise all ei sallitud intelligentsi vähimatki opositsioonivaimu, selles nägi võim otsekohe suurimat ohtu.

Stalini valitsemise aastatel kujunes Eestis nõukogulik haritlaspoliitika, mis alates 1950. aastate teisest poolest oluliselt muutus, kuid säilitas siiski palju olemuslikku. Sõjajärgsetel aastatel kujunesid ka Eesti haritlaskonna struktuuris tunnusjooned, mis suuremalt jaolt jäid püsima okupatsiooni lõpuni.

Nõukogude ühiskonnateaduse üks püsivaid postulaate oli töölisklassi käsitlemine

ühiskonna juhtiva jõuna. Kui hilisemal ajal kõneldigi üldrahvalikust Nõukogude riigist, säilis teoorias ikkagi tööliste juhtiv osa. Tegelikult oli kogu ühiskond parteilis-bürookraatliku aparaadi võimu all, mis ei vastutanud tööliste ega laiaemalt rahva ees. Kui töölisi veidi eelistatigi ja poputati, siis kehtis see vaid nende teatud gruppide või rühmade kohta. Tööliskonda tervikuna suhtus võim eriselt, mis õigustab küsimust, kas Nõukogude Liidus oligi ühtset töölisklassi.²

Veelgi drastilisemalt maksis see intelligentsi puhul. Võim suhtus Eesti pinnal tegutsesse haritlaskonda vägagi diferentseerivalt (nagu tsaariajal). Siinset haritlaskonda liitsid ühte peamiselt sotsioloogilised tegurid: vaimne töö ja kõrgema või keskerihariduse olemine. Muus osas oli tegemist äärmiselt kirju kontingendiga, mille kohta tervikuna integreerivat jõudu või ideed on raske leida. Sellise intelligentsi kujundamine oligi rahvusvabariigis Nõukogude haritlaspoliitika olulisi eesmärke.

Jossif Stalini õpetuse kohaselt pidi proletariaat oma näo järgi kujundama uue tootmistehnolise intelligentsi, kes teenib tööliste kui valitseva klassi huve tootmises.³ Et aga

¹ C. A. Stepanjan. Nõukogude riigi osatähtsusest kommunismi ülesehitamisel NSV Liidus. – Nõukogude sotsialistliku ühiskonna arenemisest. Kogumik artikleid. Tallinn, 1951, lk. 149.

² A. S. Senjavskij. Rabočij klass SSSR: propagandistskij obraz i real' naja rol'. – Rossija v XX veke. Istoriki mira sporjat, Moskva, 1994, lk. 602.

³ J. Stalin. Leninismi küsimusi. Tallinn, 1945, lk. 300.

Nõukogude töölised ei tunneta end tootmisvahendite peremeestena ja huvitusid vähe töö tulemustest, jäi see kõik pelgalt teooriaks. Üldiselt väheharitud töölised – näiteks Eestis ei omanud 1952. aastal $\frac{3}{4}$ tööstustöölisest isegi 7-klassilist haridust⁴ – ei asetanud end juhtiva personali suhtes võrdselt, veelgi vähem valitsevale positsioonile. Tõsi küll, nii Teise maailmasõja eelses Nõukogude Liidus kui ka sõjajärgses Eesti NSV-s edutati hulgaliselt töölisi juhtkonda või pandi nad täitma tehnilise personali ülesandeid. Ent vastavalt sellele, kuidas saadi kõrg- ja keskeriharidussüsteemist õppinud inimesi, kaotas selline praktika tähtsust. Mehhaniseerituse madala taseme tõttu jäi suurte tööliskade osaks vaid raske, vaimunürstav füüsiline töö. Tervikuna ei olnud töölisklassi prestiiž Nõukogude ühiskonnas kõrge, ehkki ületas kolhoositalurahva oma. Kui töölised oleksid moodustanud seal valitseva klassi, olnuks tegemist vist esimese valitseva klassiga, kuhu kuuluda eriti ei ihaldatud.

Töölisklassi liitlasena käsitleti kolhoositalurahvast. Baltimaades eksisteeris 1940. aastate lõpuni arvukas üksiktalupoegkond. Ükskõik, mida võimu esindajad ka lubasid, iseseisva talurahva kollektiviseerimine oli varakult otsustatud. See oli aga väga ulatuslik aktsioon, mis nõudis rohkem aega ja ettevalmistamist. Nn. kulakute vastupanu ja relvavõitlus metsades oli välisabi puudumisel lootusetu. Eesti tööstus-kaubandusringkondade, samuti sõjalise ja poliitilise eliidi likvideerimine viidi kiiresti läbi.

Võõrvõimu ees seisis aga eesti rahvuslik intelligents, kes oli kahel iseseisvuse kümnelil kiiresti nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt kasvanud. Intelligentsi kui laialivalguvat, ähmaste piirjoontega kogumit ei olnud võimalik tervikuna eksproprieerida. Ei ideoloogilisest (Stalini suust oli ju Nõukogude intelligents kiidusõnugi kuulnud) ega praktilisest seisukohast. Ühiskonna funktsioneerimiseks hädavajalikke asjatundjaid ei olnud kel-

legagi asendada, neid ei suudetud ka teistest vabariikidest piisavalt leida. Kui ettevõtete omanikud, kapitalistid, olid kõrvaldatud, tuli juhtimisel rakendada veelgi enam spetsialistide ja teenistujaid. Oli ka “tehnilisi takistusi”: ebasoovitavast professorist või tuntud kirjanikest vabanemiseks vajati sageli konkreetset süüdistust, omanikud tõrjuti aga kõrvalt *en gros*. Intelligentsi, nagu talurahvagi suhtes rakendatud poliitikat iseloomustas seetõttu kahekeelsus, tõeliste eesmärkide varjamine, hämamine ja keerutamine. Nende rahvakihtide suhtes olid kommunistid eriti ebaausad ja sõnamurdlikud.

Haritlaskonna seisundit Nõukogude Liidu ühiskondlikus süsteemis võis võrrelda väikerahvaste omaga: tõendati, et kummalgi neist ei saa olla iseseisvus. Nii haritlaskonnal kui ka väikerahvastel puuduvat oma ideoloogiat ja klassi (*resp.* rahvuslikud) huvid. Ja vastavalt sellele oli nii mõndagi ühist poliitikat intelligentsi ja nn. mittevenelaste suhtes. Eelkõige kinnitati, et nende olukord on nüüd parem kui kunagi enne. Paljuski samasugune oli ka *divide et impera* poliitika kohaldamine, näilise suveräänsuse andmine ja samas kõikehõlmava parteilise kontrolli rakendamine, osaline eksproprieerimine (küüditamine), äraostmine, ümberkasvatamine, meelitamine. Nii väikerahvaste intelligentsi kui ka töölise edenemise pandina nähti kokkukuuluvust Vene maa ja kultuuriga, vene proletariaadiga. Neid postulaate ei tohtinud vaidlustada. Samas pidid teadus ja kirjandus seda kokkukuuluvust pidevalt näitama, tõendama ning illustreerima.

Tsaari-Venemaal oli riiklik haritlaspoliitika olnud seisuslik ja rahvuslik, naisi tõrjuv. Eesti Vabariigis oli see mõõdukalt rahvuslik, selgemalt kodakondsust ja sugu arvestav. Sotsiaalset päritolu tähtsustati vähe, kuid päris olematu see faktor ei olnud. Nõukogude Liidu haritlaspoliitikas mängisid tähtsast osa klassikuuluvus, rahvus ja parteilisus (viimane oli nagu ümberkujundatud seisuspoliitika).

⁴ X. O. Roots. Social'nõe processõ industrializacii Estonskoj SSR. – O formirovanii social'noj odnorodnosti. Materialo k Vsesozujnoj konferencii “Razvitie social'noj strukturõ sovetskogo obščestva. Tallinn, 21–23 oktabrja 1981 g. Tallinn, 1981, lk. 122.

tika). Et marksismi-leninismi õpetuse järgi kujundatakse intelligents peamiselt valitseva klassi esindajatest, oli selge, millist sotsiaalset päritolu pidi see olema sotsialistlikus ühiskonnas.

Soo küsimuses valitses näiline tolerant, tegelikult oli ühiskond meestekeskne, naisi lasti juhtpositsioonidele harva. 1947. aastal oli naisi nn. nomenklatuursetel ametikohtadel kõigest 6,5%.⁵ Haritlasametid, mis feminiseerusid (näiteks haridus- ja meditsiinitöötajad), olid tagasihoidlikult tasustatud. Sellele maailmas laiemalt levinud nähtusele on tähelepanu juhtinud Eric Hobsbawm, kes naiste tõrjumist Nõukogude Liidus seostab nn. moraalse kontrrevolutsiooniga 1930. aastatel.⁶ Naiste osatähtsus palgatöö sfääris muidugi okupeerimise järel muutus, mõneski valdkonnas võib rääkida naisharitlaste võimaluste avardamisest. Nii valiti 1940. aasta lõpul kohtunikuametisse kaks naist, Eesti Vabariigis naiskohtunikke ei olnud.⁷

Nõukogude Liidu haritlaspoliitika jagas intelligentsi “vanaks” ja “uueks”. See uus, sotsialistlik intelligents, kes “teenib ustavalt oma rahvast”, tuli 1940. aastatel alles luua.⁸ Üsna mehhaaniliselt lähtuti “vanade” haritlaste puhul töö- ja ametikoha iseloomust ja ühiskondlik-poliitilisest tegevusest. Selle alusel represseriti terveid intelligentsirühmi (ohvitserid, politseiametnikud jt.).

Teise maailmasõjaga, eriti aga okupatsiooniga 1940. aasta suvel algas ajajärk, mil märgatav osa kakskümmend aastat kompaktselt kodumaal töötanud eesti haritlaskonnast paisati itta ja läände. Venemaale minek oli enamasti sunniviisiline: vangid, küüditatud, mobiliseeritud ja osalt evakueeritudki. Kahe viimase kategooriaga tegeles Nõukogude Liidu tagalas ka Eesti NSV juhtkond.

31. jaanuaril 1942 kirjutas August Jakobson Nikolai Karotammele, et tuleb katsuda

säilitada rasketel aegadel meie haritlasi: “Vahepeal tegi mind pisut rahutuks meie väheste väimsete kaadrite pulveriseerimisvõimalus armeesse, ja siis tuli asetada endale kaunis valus küsimus: kus on need üksikud inimesed kasulikumad, kas püssiga rindel või propagandaks rakendatuina (ja seega tulevikuks säilitatuina) tagalas? [– – –] Igal juhul on kaunis raske ja valus kujutleda, et vaimlikultuurilises sektoris võiks kunagi tõesti lage väli tekkida, eriti inimeste suhtes, keda võib juba mõningal määral pidada nõukogude inimesteks.”⁹

Tundub, et A. Jakobson – loodetavasti ka N. Karotamm – lähtus tollal seisukohast, et evakuatsioonis kaasa töötavad haritlased osalt ongi juba “uued” või vähemalt võivad nendeks saada. Viibimist sõja ajal Nõukogude Liidu tagalas evakuatsioonis peeti usaldusväärse töendiks. Paraku kuulutati kodumaale naasnult neist mitmedki “vanadeks” (Adamson-Eric, Johannes Semper jt.).

Eesti NSV juhtkonna ja osa evakueeritud haritlaste vahel võis sõjatingimustes kujuneda teatav kokkukuuluvustunne. Sõjapäevil lubati mõõdukalt ilmutada ka eesti rahvuslust, eriti seoses saksavastasusega. Juhid püüdsid organiseerida eestlaste haridus- ja kultuurielu (kunstiansamblid). Leidus neid, kes kritiseerisid taotlusi tuua eesti haritlasi rindelt tagalasse. Loomulikult ei oleks aga eestlastest valitsus- ja parteitegelased saanud seda teha ilma kõrgemalt saadud nõusolekuta. Usinasti koguti andmeid eesti spetsialistide kohta Venemaal.¹⁰ Registreeriti kümneid inseneere, keemikuid, konstruktoreid, juriste ja pedagooge. Kuid mitte neid eesti intelligente, kes vaevlesid sunnitöölaagrites ja asumisel.

Kui okupatsioonivõim oli masendavalt ülekaaluka relvajõu toel 1944. aasta sügisel naasnud ja oma võimu füüsiliselt kindlustanud, intensiivistati vaenlase otsimist inimeste mõttemaailmas, maailmavaates. Paralleel-

⁵ ERAF, f. 1, nim. 47, s. 25 (1947), l. 21.

⁶ E. Hobsbawm. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Varrak, 2002, lk. 350.

⁷ E. Orgmäe. EKP tegevus Eesti NSV kohtuorganite loomisel ja sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel (aastad 1940–1949). Tallinn, 1969, lk. 21–22.

⁸ E. Schmidt. Kõrgema hariduse areng Nõukogude Eestis. Tallinn, 1971, lk. 22.

⁹ ERAF, f. 1, nim. 1, s. 386, l. 9–10.

¹⁰ ERAF, f. 1, nim. 1, s. 577.

selt vahistamistega sakslastele kaasaitamise ja nõukogudevastase tegevuse süüdistusel kandus rõhk üha enam võitlusele “kodanliknatsionalistliku ideoloogiaga”, mille alla stalinistid paigutasid kõik eestlaste rahvusluse ja rahvustunde ilmingud. Loomulikult nähti kurja juurt haritlaskonnas.

Haritlaspoliitika aktuaalsusest taasokupeeritud Eestis kõneleb Eesti NSV intelligentsi I kongressi kokkukutsumine juba 1945. aasta algul. Maakondadest ja linnadest valiti kongressile üle 700 saadiku. N. Karotamm rõhutas oma kõnes haritlaskonna tähtsust, kes olevat “kutsutud etendama juhtivat osa sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel”.¹¹ Ta kutsus haritlasi üles ühendama oma erialast meisterlikkust nõukogude sotsialistliku ideelisusega. Ausa tööga olevat neil, “kes on sel või teisel määral eksinudki oma rahva ja kodumaa vastu, võimalik seda eksimust heaks teha”, sest nõukogude võim võimaldavat töötada igapähele, kes tööpoolest tahab siiralt töötada. Kes aga seda ei taha, jäävat elule jalgu, “elu läheb neist mööda ja üle”.¹² Üldiselt iseloomustas sõjajärgset parteijuhti mõõdukas väljendusviis. Nii rääkis ta sel korral kodanliku natsionalismi kui ohtliku vähktõve “väljaravimisest”, mitte näiteks väljajuurimisest.

Kongressi läkitus Eesti haritlaskonnale oli üsna mažoorne. Intelligentsi ei jagatud, vaid käsitleti tervikuna: Eesti intelligents “vihkab saksa barbareid”, võlgneb tänu eelkõige vene progressiivsele kultuurile, taastab üksmeelselt majandust ja kultuurielu. Mainitakse võitluse vajadust kodanliku natsionalismi vastu, kuid üldisel kujul, veel ei osutata vaenuliku ideoloogia kandjatele Eesti NSV intelligentsi hulgas.¹³

Veidi varem, kõnes Tartu haritlaskonna koosolekul 14. detsembril 1944 oli Eduard Päll intelligentsi nimetanud “meie rahva sü-

dametunnistuseks, ühtlasi mõistuseks”. Kõrgelennuliste kiidusõnadega kõrvu tegi ta toorkord selge vahe: “uut korda pooldav intelligentsi osa” ja “aktiivsed hitlerlaste käsila- sed”.¹⁴ Ent siiski tulevat paremaid haritlasi julgemalt edutada juhtivatele kohtadele parteis ja nõukogude asutustes.¹⁵ Lähtudes äsja toimunud EK(b)P Keskkomitee pleenumist kinnitas E. Päll, et haritlaskond vajab nõukogude võimu abistavat kätt, sest esimene nõukogude aasta ei olevat suutnud Eesti haritlasi täies ulatuses muuta uut tüüpi intelligentsiks. Saksa okupatsiooni alla jäänud haritlastest olevat üks osa oma rahva reetnud. Nii fokuseeriti erilise valvsuse ja võitluse teravik ühele haritlaskonnagrupile. Eesti rahva kultuurivarade päästmist Saksa okupatsiooni ajal pidas Päll aga Eesti progressiivse haritlaskonna teeneks. Ometi ei saavat intelligents täita eesseisvaid ülesandeid, kui ta ei kujunda ümber oma ideoloogilist aluspõhja marksismi-leninismi teooria vaimus.

Kõnes tehnilise intelligentsi esimesel ülemaalisel nõupidamisel jaanuaris 1946 jaotas N. Karotamm Eesti intelligentsi kolme rühma: 1) suhtuvad nõukogude võimu vaenulikult, kuigi seda tavaliselt varjavad; 2) kõhk- lejad, kes ootavad ära rahvusvahelise olukorra kujunemist; 3) need, kes on nõukogude võimu platvormil, kes koos tööliste ja töötava talurahvaga ehitavad uut ühiskonda.¹⁶ Esimest gruppi hoiatas ta kongressikõnega võrreldes teravamas sõnastuses, et vanemates vabariikides “veeres eluratas üle” haritlastest, kes nõukogude korda hindama ei õppinud.¹⁷ Skeptikutest pidi suurem osa saama “tubli- deks töömeesteks ja ausaiks nõukogude kodanikeks”. Eesti NSV Teaduste Akadeemia avaistungil 23. aprillil 1947 suhtus N. Karotamm “vanasse kaadrisse” üsna leebelt ja mõistvalt.¹⁸ Ka ajakiri Eesti Bolševik rahu-

¹¹ Eesti NSV intelligentsi esimene kongress. Tallinn, 1945, lk. 17–18.

¹² Samas, lk. 26–27.

¹³ Samas, lk. 95, 98, 100.

¹⁴ E. Päll. Töös ja võitluses. Valimik artikleid ja sõnavõtte 1944–1947. Tallinn, 1948, lk. 5, 9.

¹⁵ Samas, lk. 6, 11.

¹⁶ N. Karotamm. Uut elu ehitades. Kõnesid ja kirjutisi 1945./1946. aastal. Tallinn, 1946, lk. 340–341.

¹⁷ Samas, lk. 340.

¹⁸ N. Karotamm. Sotsialistlikul teel. Kõnesid ja kirjutusi 1947–1949. Tallinn, 1949, lk. 9.

tas 1945. aastal, et Eesti NSV intelligentsil ei ole vaja läbi käia nii vaevarikalt pikka diferentseerumise, murrangute, kõhkluste ja kahtluste teed, nagu kogesid omal ajal ametivennad vanemates vabariikides.¹⁹

Sellise mõõdukalt tunnustava, samas ka nõudlikku ja ähvardavtki tooni kasutava reetoorika varjus toimus tegelikult represseerimine ja tagakiusamine. Säsest sündis elevant, nagu näitas ajaloomuuseumi protsess, kus kaheksa meest ja seitse naist mõisteti süüdi kavatsuses organiseerida relvastatud ülestõusu.²⁰ Kuid paljudel nn. vanadel intelligentidel võimaldati veel oma erialal töötada. See õnnestus teinekord neilgi, kes olid vanglast vabanenud või asumiselt naasnud (Paul Ariste, Paul Kogerman). Konfrontatsioon Nõukogude Liidu ja selle sõjaaegsete liitlaste vahel alles kogus jõudu. Nõrgestamiseks pagulaskonda, õhutati repatrieerumist ja püüti pagulasharitaslasi tagasi meelitada. Poliitika ei olnud kõigis eluvaldkondades küll ühesugune. Näiteks õigussüsteemis toimus õige range puhastus juba sõjajärgsetel aastatel.²¹ Ajastu põhitees oli: intelligendi poliitiline erapooletus on mõeldamatu. Jäik maailmavaateline surve oli eesti haritlasele võõras. Gustav Naan püüdis teoreetilisel tasemel oma lugejaid sellega harjutada, ta kõneles erilise ründava teravuse saavutamiseks saksa-eesti kodanlikust natsionalismist ja andis nii parteitegelastele ainet “vana” intelligentsi ahistamiseks.²²

Kõrgharidust oli ette nähtud anda klassitunnustest lähtudes. N. Karotamm esitas sellegi nõude kuidagi pehmemalt: tööliste, töötavate talupoegade ja haritlaste lastele.²³ Selline mõttekäik meenutas mõneti omaaegset Tööerakonna filosoofiat nii füüsilist kui vaim-

set tööd tegevast töörahvast. Kuid tegelikkus oli teistsugune ja arenes kiiresti ikka range-ma selektsiooni suunas, sotsiaalset päritolu ja “ankeedi puhtust” arvestades. Tartu ülikoolis algas üliõpilaste tagakiusamine juba sõja lõpukuudel. Eelkõige puudutas see siis Saksa armee teeninud meesüliõpilasi. Sotsiaalselt sobimatuid või usklikke üliõpilasi tollal veel eriti karmilt ei koheldud.²⁴

Näide sellest, kuidas haritlased reageerisid nende suhtes rakendatavale poliitikale, on F. Tuglase kõne intelligentsi I kongressil 6. veebruaril 1945. Kõigepealt kaitses ta kultuuri järjepidevust: sotsialistlik ühiskond toetub ka vaimselt kodanliku aja pärandile. See on aga tarvis ümber hinnata.²⁵ Hoolimata meie mineviku hallusest on meil küllalt ka positiivseid traditsioone. Tuleviku kirjanik ei olevat üliinimene ega boheemlane, vaid “töömees omal alal teiste töömeeste kõrval”.²⁶ Mõtted loovharitlastest kui vaimsest eliidist tuli unustada, stalinistlikus käsitluses ei olnud intelligents ühiskondlike ideede andja ega eesmärkide püstitaja, pigem ettenäidatud suuna elluviija. Tuglas püüdis ometi kaitsta Eestisse jäänud loovharitlaste õigust rahulikult ja viljakalt töötada, mingit erikohtlemist ei olevat vaja. Vestluses noorte kirjandusharrastajatega kirjanike liidus 1. juulil 1946 kõneles Tuglas sellest, et ei ole õige vastandada uusi ja vanu kirjandus põlvkondi.²⁷ Kuid noorte (uute) ja vanade, Saksa okupatsiooni alla jäänute ja Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritute, “õigel” ja “valel” poolel sõdinute, “puhta” ja “kahtlase” minevikuga (ankeediga) intelligentsi eristamine toimus kõigil ametlikel tasanditel ning mõjutas ka inimeste igapäevast suhtlemist. Kõike seda eskaleeris ja suunas tõelise nõiajahi poole ametlik poliitika.

¹⁹ Tõhustada tööd maaintelligentsi hulgas. – Eesti Bolševik 1945, nr. 15/16, lk. 640.

²⁰ Vt. lähemalt: S. Annist. Ajaloomuuseumi protsess 1945.–46. aastal. – Tuna 2002, nr. 3, lk. 40–57.

²¹ A. Tark. Advokatuur. EE 11. kd. Üld, lk. 41.

²² G. Naan. Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tallinn, 1947, lk. 79, 81.

²³ N. Karotamm. Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Tallinn, 1947, lk. 34–35.

²⁴ L. Raid. Vaevatee. Tartu Ülikooli kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk. 34.

²⁵ F. Tuglas. Meie tee viib edasi. Tallinn, 1986, lk. 25.

²⁶ Samas, lk. 33.

²⁷ Samas, lk. 61.

1947. aastal võis Eesti Bolševiku juhtkirjast juba lugeda, et “kapitalismi igandid on kõige tugevamini juurdunud teatud kodanlik-natsionalistliku haritlaskonna ringkondades, kes kogu oma olemusega on seotud purustatud ekspluateerivate klasside riismetega”.²⁸ Isegi “parim ja eesrindlikum osa” intelligentsist langevat tihtipeale ühel või teisel määral nõukogudevastase mõju alla, sest pole ta ju “kodanlik-natsionalistliku mürgi vastu kaitstud mingi ülepääsmatu tõkkega”. Seega kiusaja seab kõikjal püüniseid ja ohus ning kahtlased on tegelikult kõik haritlased. Ilmneb vastuolu üldise dogmaga, mille järgi ustavus uuele võimule ja marksismi-leninismi puhastustuli andsid haritlasele võimaluse ümbersünniks, andestuseks ja uueks saamiseks. On raske ja ebaloogiline uskuda, et niisuguse fanaatilise, tegelikult kogu intelligentsi süüdistava hinnangu kirjapanijad juba siis ei aimanud, et sellele peavad ka tegelikuses järgnema ulatuslikud ja radikaalsed meetmed. Haritlust käsitleti otse loomuomase patuna, anti võimalus loobuda ründeobjektide lokaliseerimisest ning müstifitseerida vaenlane ebamääraseks ja kõikjalasuvaks. Ent esialgu soovitas partei veel kasutada peamiselt “äraproovitud relva – bolševistlikku kriitikat ja eneskriitikat”.²⁹ Teadusest ja kogu loomingulisest tööst tuli välja juurida liberalism, kus kolleegi teravat arvustamist peetakse ebasüüdsaks.

Patukahetsusest ja eneskriitikast F. Tuglas näiteks intelligentsi I kongressil ei kõnelnud. Tegelikult partei ootas juba siis loovharitlastelt (kirjanikelt, kunstnikelt, teadlastelt) enesepaljastust, oma varasema loomingu kritiseerimist, vigade tunnistamist, kahetsust. Seda oli tunda üsna varsti pärast taasokupeerimist. Eesti kunstitegelaste aktiivi konverentsil 14.–15. mail 1945 kurtis E. Päll oma

lõppsõnas, et haritlased rääkisid üksmeelselt formalismist ja naturalismist, kuid tegid seda üldiselt, konkreetset loomingut analüüsima. See näitavat, et mineviku ümberhindamise protsess on alles algamas.³⁰ Sõnavõtjad olidki püüdnud minevikku ettevaatlikult õigustada, esile tuua vabandavaid asjaolusid, näidata, et meil on minevikupärand, millelt tööd jätkata. Öeldi, et me vajame rohkem aega ümberorienteerumiseks. Leo Soonpää mainis isegi, et eesti kunstnikule on võõrastav kunsti rakendamine propaganda ja agitatsiooni teenistusse, samas olevat kunstiteosed alati midagi propageerinud ja millegi eest agiteerinud.³¹

Järgnevalt arenes kriitikakampania üldisemalt ja ebaisikuliselt ikka enam konkreetsema, ägedama ja personaalsema suunas. Tartu ülikoolis segunes õppejõudude kohustuslik “Canossas-käik” 1949. aastal juba vallandamiste, veel enam aga lähiajal vallandatavate väljavahetamisega.³²

Pidevat muret valmistasid vabariigi juhtkonnale nõukogude võimu kohalikud struktuurid, mille töötajad kuulusid valdavalt mitte intelligentsi, vaid teenistujate (kitsamas mõttes) hulka. Vastavas ametnikkonnas toimus massiline vallandamine ja väljavahetamine juba varem, kui see algas näiteks õpetajate ja teadlaste hulgas. Nii vahetati 1946. aastal välja 75,5% valdade täitevkomiteede esimeestest, Järvamaal isegi 106,2% (!).³³ Valdade juhtkonda püüti tugevdada demobiliseeritute ja parteilastega, kuid seegi kontingent ei paistnud silma haridustaseme poolest. On raske öelda, mis põhjustas sellist püsivat kaadrialast rahmeldamist rohkem: kas inimeste sobimatus ja vähene kvalifikatsioon või stalinismile omane viis kunstlikult tekitada häireolukorda, ebastabiilsust. Valla täitevkomiteedes ja külanõukogudes oli ametis veel

²⁸ Haritlaskonna kasvatamisest marksismi-leninismi vaimus. – Eesti Bolševik 1947, nr. 10, lk. 3.

²⁹ J. Käbin. Mõningatest Eesti NSV Teaduste Akadeemia tööküsimustest. – Eesti Bolševik 1947, nr. 24, lk. 22.

³⁰ Eesti NSV kunstitegelaste aktiivi konverents 14.–15. mail 1945. Tallinn, 1946, lk. 92–93.

³¹ Samas, lk. 93.

³² L. Raid. Vaevatee..., lk. 84.

³³ D. Kuzmin. Kaadrite kasvatamine on parteiorganisatsioonide tähtsaim ülesanne. – Eesti Bolševik 1947, nr. 16, lk. 60.

iseseisvusaegseid vallaametnikke, kes olid suhteliselt haritud ja paljud neist omasid omavalitsuse sekretäri kutset. Ent uus võim pidas vajalikuks nende kiiret kõrvaldamist. Kui Eesti Vabariigis, eriti 1930. aastatel tehti palju kaasaegsele riigile sobiva “bürokraatliku halduse” – mis tähendab domineerimist teadmiste alusel – juurutamiseks, siis uus võim hävitas saavutatut ja kujundas – taas Max Weberi terminit kasutades – “diletantliku halduse”.

Punaarmee kannul Eestisse saadetud Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei kujutas endast intelligenti suhtes esialgu otseselt välist jõudu, sest parteilasi ja partei allorganisatsioonide oli haridus-, teadus- ja kultuuriasutustes vähe. Ülevaalt poolt tulid korraldused, tagasiside oli aga nõrk.

EK(b)P oli üleliidulise partei piiratud tegevusvabadusega allorganisatsioon. Pealegi oli ta üsna uus moodustus, sest 1940. aasta juunisündmuste eel oli Eesti kommunistide vaid kuni 150. Olulisi kommunistlikke tege-lasi saadeti Venemaalt veel vormiliselt iseseisvasse Eesti Vabariiki, siinsetesse Punaarmee baasidesse kordusõppuslastena (umbes 50 inimest). Peagi vahetasid nad Nõukogude sõjaväevormi tsiviilriietuse vastu ja löid kaasa omariikluse hävitamisel. Nende hulgas olid N. Karotamm, E. Päll, Arnold Raud jt.³⁴ 1. jaanuaril 1941 oli kommunistide 2036 (neist 867 liikmekandidaati). Eestlased olid siis veel enamuses – 1514, venelasi oli 481, juute 23, lätlasi kuus, rootslasi kolm, sakslasi kaks (kui võtta arvesse vaid Eesti olulisemaid vähemusi).³⁵ Kommunistide põhimassi moodustasid nappi haridusega inimesed, mis määras parteisisese suhtlemise taseme ja laadi: kõrgharidust omas 68 (3,3%, sh. 19 liikmekandidaati); lõpetamata kõrgharidust 91 (4,5%, sh. 23 liikmekandidaati); lõpetatud keskharidus oli 198-l (9,7%, sh. 68 liikmekandidaati); lõpetamata keskharidus 191-l (9,4%, sh. 85 liik-

mekandidaati). Enamuse moodustasid algharidusega inimesed, keda oli 1239 (60,9%, sh. 579 liikmekandidaati); alghariduseta, kuid kirjaoskajaid kommuniste oli 249 (12,2%, sh. 94 liikmekandidaati).³⁶ 1945. aasta andmed ilmutavad harituse kasvu: kõrgharidust omas siis 14,8% 2409 EK(b)P kommunistist, lõpetamata kõrgharidust – 5,5%, keskharidust 28,1%, lõpetamata keskharidust 20,5%, algharidust 26,7%, lõpetamata algharidust 4,4%.³⁷

Vahetult sõja järel ei teostanud Kreml haritlaste suhtes spetsiaalseid massirepressioone. Veel avaldasid mõju sõja-aastate mõnevõrra pragmaatilisema poliitika järelkajad, samuti oli riiklik vägivallaaparaat hõivatud muude operatsioonidega. See kajastus ka Eestis. Kuid aastail 1946–1948 viidi NSV Liidus läbi ulatuslik mitmeastmeline intelligent-sivastane kampaania, millega kaasnes välja-paistvate kultuuritegelaste äge mustamine. 1948. aasta lõpul ja järgmise algul eskaleeriti otsest terrorit, mis sageli tabas ka parteieliidi esindajaid. Nn. Leningradi grupi likvideerimisel oli süüdistuseks muu hulgas suurve-ne šovinism. Algatati kosmopolitismivastane kampaania ning löök suunati juudi haritlaste kui nõukogudevastaste natsionalistide vastu. Nüüpeidati ukraina ja teiste rahvaste mõõdukaidki rahvustunde avaldusi.

Aastail, mil haritlaspoliitika muutus Eesti NSV-s järjest robustsemaks, kaasnes ka EK(b)P keskmise haridustaseme uus langus. 1950. aastal olid vastavad suhtarvud: 8,3%, 4,6%, 22,9%, 27,7%, 34,4%, 2,1%. Aastaks 1959, mil NLKP sisepoliitika oli oluliselt teisenenud, oli ka EKP hariduslik tasapind edusamme teinud. Nii moodustasid nüüd kõrgharitlased 11,3%, lõpetamata kõrgharidusega isikud 5,5%, keskhariduse saanud 24,8%, lõpetamata keskharidusega oli 29%, algharidusega 28,9% ja algkool oli lõpetamata vaid 0,5% kommunistidest.³⁸

³⁴ E. Päll. Katkendeid valmivast mälestusteraamatust. – Keel ja Kirjandus 1988, nr. 11, lk. 689.

³⁵ ERAF, f. 1, nim. 1, s. 93, l. 1.

³⁶ Samas.

³⁷ Arvutuste alus: Kommunistiõhkeakaja partija Estonii v cifrax 1920–1980. Sbornik statističeskix dannõx. Tallinn, 1983, lk. 107.

³⁸ Samas, lk. 107.

Haritlaspoliitika üldsuund oli loomulikult määratud Moskvast. Selle konkreetsetele rakendusvormidele avaldas kahtlemata mõju ka kohalik juhtkond. Selles mõttes ei olnud EK(b)P Keskkomitee aparaadi koosseis kindlasti vähem oluline kui kogu vabariigi kommunistide üldilme, mis jõudsalt venestus. 1950. aastal kuulus EK(b)P-sse 17 639 liiget, oli 38 rahvuse esindajaid. Eestlased moodustasid 42,8%; venelased 46,3%; ukrainlased 4,6%; juudid 2,9% kommunistidest, teiste rahvaste osakaal oli väike. Keskkomitee aparaat kasvas aastail 1947–1956 40-lt 97-le, kõrgharitlaste osatähtsus tõusis 16-lt 33-ni. Paljudel oli kõrgem või lõpetamata kõrgem parteiharidus – 1950. aastal vastavalt 10 ja 9, 1956. aastal 13 ja 34. 1959. aastal oli keskkomitee aparaadis ligi pool töötajast kõrgharidusega (43 inimest 88-st) ja 1979. aastal 123 inimest 130-st (95%). 1947. aastal olid keskkomitee aparaadis eestlased vähemuses (40-st 17, venelasi 20, teistest rahvustest kolm). Kolm aastat hiljem oli eestlasi napilt üle poole (80-st 41, venelasi 35, teistest rahvustest neli). 1956. aastal olid eestlased aga selges enamuses (97-st 60, venelasi 32, teisi viis).³⁹ 1947. aasta andmeil oli partei maakonna- ja linnasekretäridest 11-l kõrgem, 29-l kesk- ja 18-l lõpetamata kesk- või algharidus. Ministritest omas kõrgharidust 10, lõpetamata kõrgharidust üks, keskharidust seitse, lõpetamata kesk- või algharidust kolm.⁴⁰

Üksmeel ja koostöö hariduslikult eritase-melist juhtkonda ei iseloomustanud. EK(b)P Keskkomitee tööaruande järgi (1947) oli keskkomitee nomenklatuuri töötajatest 1946. ja järgmisel aastal vabastatud 40 inimest, kuid aparaadi puhastamist vaenulikust elemendist ei peetud veel kaugeltki lõppenuks.⁴¹

Sõjajärgsetel aastatel oli intelligentsi suhtes rakendatavas survepoliitikas kodanliku natsionalismi kõrval üks kõige ohtlikumaid süüdistusi Saksa natsionaalsotsialistide mõju alla sattumine või koguni koostöö nendega.

Süüdistus võis olla personaalne, aga ka suunatud teatud haritlaskonna osa – eeskätt kodumaale Saksa okupatsiooni alla jäänute – vastu. Külma sõja algus laiendas intelligentsi ahistamise arsenalit veelgi.

21. märtsil 1948 toimus Tallinnas Eesti NSV intelligentsi II vabariiklik kongress. Peakõnelejaks teemal “Intelligentsi ülesanded sotsialistlikus ülesehitustöös”, samuti kokkuvõtte tegijaks oli E. Päll. Ta tuletas meelde Andrei Ždanovi hiljutisi sõnu: “Marksismivastase võitluse keskus on tänapäeval ümber paiknenud Ameerikasse ja Inglismaale [– – –]. Uuesti on toodud päevavalgele ... vaimupimeduse ja usuliste eelarvamuste kulunud sõjariistad: Vatikan ja rassiteooria; jultunud natsionalism ja ... demoraliseerunud kodanlik kunst.”⁴² Siit tulenesid uued rõhuasetused intelligentsipoliitikas, mida tõi ka E. Päll ette: meie töö intelligentsi maailmavaatelise ümberkujundamise alal on olnud nõrk; kodanlikud natsionalistid, otsesed vaenlased, varjavad siiani oma tõelist nägu; tuleb lõpetada kummardamine välismaa ees, loobuda rahvale võõrast formalismist. On tulnud aeg otsustavalt lõpp teha kõhklemisele ja äraootamisele. Niisugused haritlased riskivad “muutuda ballastiks arenemise jalus. Ballasti saatus on aga juba ette teada – see heidetakse teelt kõrvale kui takistav faktor.”

Vanema ja keskmise põlve haritlaste hulgas olevat viimastel aastatel toimunud “ümberkujunemise ja teataval määral kihinemise protsess”. Suur osa vanemast intelligentsist on asunud ümber kujundama oma maailmavaadet, õppima marksismi-leninismi teooriat. Kuid vähesel määral olevat Eestis ka niisuguseid intelligente, kes on nõukogude korra vastu. Nad ei õpi ega tahagi õppida. Päll arvas, et “niisuguseid mittetahtjaid saatus tassib veidi aega ja viskab siis ajaloo teelt ära kraavi. Niisugune on nende lõplik saatus.” Halastamatu kriitika ja eneskriitika peab esile tooma konkreetseid vead ja puu-

³⁹ Kommunistiüleskaja partija Estonii v cifrax 1920–1980. Sbornik statističeskix dannõx. Tallinn, 1983, lk. 140, 226–227.

⁴⁰ ERAF, f. 1, nim. 47, s. 25, l. 18.

⁴¹ ERAF, f. 1, nim. 47, s. 25 (1947), l. 20.

⁴² Sirp ja Vasar, 27. märts 1948, nr. 13.

dused, aga ka neid põhjustanud süüdlased.

E. Pälli võrdlemisi ründavale kõnele sekundeeris nimekatest sõnavõtjatest J. Semper, kelle arvates meie haritlaste teaduses istub veel tugevasti kinni kujutlus teaduse rangest erapooletusest ja objektiivismist.⁴³ Meie haritlane ei tundvat end küllaldaselt Nõukogude Liidu kodanikuna, Eesti seatavat vastu Nõukogude Liidule ja eraldatavat ses mõttes viimasest. Sellist provintslikkust aitavat välja juurida vene keele oskuse süvendamine: “Võiks ütelda, et meie ülikoolide viimine vahetusse üleliidulisse alluvusse [1946. aastal – V. S.] aitas neid puhastada nii mõnestki liigkolkalisest pärandist.”⁴⁴

Seevastu Hans Kruus püüdis õigustada kannatlikkust vana intelligentsi kasvatamisel. Meie keskel liukuvat ikka veel A. Jakobsoni näidendi tegelane professor Miilas väga mitmesugustes teisendites. Ta ei olevat seni lahiti saanud igatsusest oma “tsitadelli” järele, kuid ta on juba värske õhu kätte toodud, ta kasvab ja meie ülesanne on kaasa aidata Miilaste kasvamisele, seda kergendada ja kiirendada.⁴⁵ Ametiühingute kesknõukogu esimees Leonhard-Friedrich Illison kutsus kongressi üles “arveid õiendama intelligentsi isolatsioonitendentsidega”.⁴⁶

Juhtkonna ootustele kongress ilmselt ei vastanud. E Päll oli lõppsõnas rahulolematu: väga vähe oli kriitikat, veel vähem enesekriitikat. Erapooletust ei tohi olla, selle taga peitub vaenlane, objektiivse maailmavaate taha poeb meelsasti kodanlik natsionalist.⁴⁷ Sirbi ja Vasara juhtkirjas öeldi, et praegune rahvusvaheline olukord nõuab võitlust Nõukogude Liidu vaenlaste vastu nii sõnas kui ka kirjas, aga selles võitluses on meie intelligents seni olnud väga loid.⁴⁸

Sama aasta lõpul toimunud EK(b)P V

kongressil (23.–25. XII 1948) oli tähelepanu pööratud eeskätt majandusele. N. Karotamme aruandekõnes ei esinenud konkreetseid rünnakuid Eesti loomeharitlaste vastu. Ka ideoloogiasekretär J. Käbini sõnavõtu üldtoon ei olnud agressiivne.⁴⁹ Kongressi resolutsioonis kõlas aga üsna ähvardavaid noote: haritlaskonna ideelis-poliitiline kasvatus ei seisa nõutaval tasemel; paljastada ja välja juurida kulaklik-natsionalistliku ideoloogia kandjad; teha lõpp formalismile kunstis ja kirjanduses; parandada teaduslike asutuste parteilist juhtimist; luua 1949. aastal partei-, nõukogude, majanduslike jt. töötajate reserv.⁵⁰ Tähelepanuväärne on see, et “abinõud üliõpilaskonna koosseisu parandamiseks” pidid tarvitusele võtma keskkomitee, kõik partei-, komsomoli ja nõukogude organid. Seega nõuti viimaste aktiivsemat sekkumist ülikooli tegevusse. Kusjuures rektoraati, deканаати jt. ülikooli organeid ei olnud nimetatudki.⁵¹ Kongressi suunised siiski ei olnud eriti konkreetsed ega ühesed.

Võib-olla ei ole küllalt alust kõnelda kahest või enamast haritlaspoliitikast tolle aja Eestis, kuid erinevat haritlaspoliitika tõlgendamist saab täheldada: järjekindlalt ortodoksset ja mõnevõrra paindlikumat, rõhutatult suurrühvalikku ja veidigi kohalikke tingimusi arvestavat. Siin kajastus nii kõrgema juhtkonna haridustase kui ka kultuurikonkreetst. Ühtede oli siiski tähtis või isegi lähedane eesti kultuur, teised olid kujunenud nõukogude vene kultuurisfääris ning Stalini hirmuvalitsuse all läbi imbusust ja kartusest kõige neile võõra ja arusaamatu vastu. Selle vastuolulise seltskonna keskmises seis N. Karotamme traagiline kuju oma hea eesti keele oskuse ja eluaegse armastusega Varblas asuva isatalu vastu. Kommunistlikus-

⁴³ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 669 (1948), l. 36.

⁴⁴ Samas, l. 37.

⁴⁵ Samas, l. 10, 11.

⁴⁶ Samas, l. 52.

⁴⁷ Samas, l. 92–97.

⁴⁸ Bolševistlikule kriitikale ja enesekriitikale suuremat tähelepanu. – Sirk ja Vasar, 27. märts 1948, nr. 13.

⁴⁹ O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, lk. 99.

⁵⁰ Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongressi resolutsioon Eestimaa K(b)P Keskkomitee aruande kohta. Tallinn, 1949, lk. 8, 19, 21.

⁵¹ Samas, lk. 21.

se parteisse oli ta astunud Hollandis. Sellisena ei olnud tal lootustki – hoolimata oma usust Nõukogude Liitu ja Stalinisse – teenida Vene tippkommunistidelt mõistmist ja täit usaldust. 1940. aastate keskel võisid mõõdukamad Eesti kommunistid veel apelleerida sõja ajal Nõukogude Liidu sisepoliitikas ilmenud asjalikkuse ja realismi reministsentsidele.

Aeg töötas aga Moskvast ja loomulikult ka Tallinnas jäiga, rangelt dogmaatilise suuna esindajate kasuks. Lembit Raid näitab, kuidas partei sekkus ülikooli tegevusse igal sammul, kuidas ülikooli parteigrupp, linna- ja maakonnakomitee ning keskkomitee järkjärgult sidusid ülikooli juhtkonna käed, halvasti õppejõudude ja tudengite mõtte- ja tegevusvabaduse.⁵² Palju sõltus ka kaadriosa-konnast, mis oli julgeoleku esindajaks asutuses. Tõnu Tannbergi järgi “kõige suurem takistus kohaliku kaadri edutamisel oli tegelikult mitte parteiaparatuur, vaid julgeolekuorganid, kelle nõusolekuta ei saanud alates 1936. aastast täita nomenklatuurseid kohti”.⁵³

1949. aasta kevadel teravnes poliitiline situatsioon veelgi. Esinedes Tartu ülikooli aulas 9. aprillil 1949 püüdis N. Karotamm leevendada küüditamisjärgset rasket meeleolu ülikooliperes ja sisendada lootust.⁵⁴ Kuid parteijuhi vaoshoitud esinemine Eesti vaimse elu keskuses ei meeldinud paljudele partei kõrgemas hierarhias. Sama aasta lõpus ilmnesid ladvikus juba selged võimuvõitluse tundemärgid.⁵⁵

Uusi dramaatilisi toone haritlaspoliitikas ilmutab E. Pälli 1949. aastal ilmunud brošüür, kus “intelligentsi probleemi lahendamisel”

peetakse tähtsaimaks uue haritlaskonna loomist. Vana intelligentsi “piinarikka diferentseerumise ja lagunemise” protsessis kasutatakse ära see osa, kes on pärit töörahva hulgast.⁵⁶ Otsekui õigustuseks ägenevale rünnakule loovharitlaskonna tippude vastu tuuakse Stalini väide, et Nõukogude Venemaal intelligentsi kõige mõjukam ja kvalifitseeritud osa, kes saboteeris, purustati ning hävitati. Vähemkvalifitseeritud arvukas osa kõhkles kaua, kuid otsustas lõpuks leppida nõukogude võimuga. Kolmas, veelgi vähem kvalifitseeritud osa läks nõukogude võimuga kaasa.

Kodanliku maailma reaktsioonilist intelligentsi nimetas Päll inimkonna vihaseimaks vaenlaseks. Kodanliku ideoloogia peamised väljendusvormid meil olevat kodanlik natsionalism ja teiseks kosmopolitism, eriti inglise ja ameerika kujul.⁵⁷ Need mõlemad peamised kurja juured olevat ühendatud Rasmus Kangro-Pooli isikus.⁵⁸ Natsionalismi ja kosmopolitismi varjus tegutsevat ka kodanlikud esteetid ja formalistid, kelle nimesid autor siiski ei esitanud.

1949. aasta märtsi suurküüditamisele järgnenud massiline kolhoseerimine pidi Eesti maaelu vähemalt vormilt ja põhimõttelt muutma võimalikult Vene küla sarnaseks. Loomulikult pingestus kogu ühiskondlik atmosfäär, samuti haritlaspoliitika. Eduard Väari hinnangul muutus võitlus kodanlike natsionalistide vastu just tollal kampaa-niaks.⁵⁹ Aasta hiljem algas suuraktsioon Eesti vaimseks tasalülitamiseks, ühtlasi kaua vabariigi juhtkonnas küpsenud pingete lahendamiseks. Viimast valmistas ette ÜK(b)P Keskkomitee otsus “Vigadest ja puudustest

⁵² L. Raid. *Vaevate...*, lk. 27.

⁵³ T. Tannberg. “Lubjanka marssal” Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. III. – *Tuna* 2000, nr. 1, lk. 51. Artikli I ja II osa vt. *Tuna* 1999, nr. 3 ja 4.

⁵⁴ L. Raid. *Vaevate...*, lk. 56.

⁵⁵ Ö. Elango. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tallinn, 1989, lk. 46.

⁵⁶ E. Päll. *Intelligentsi osa ühiskonna arengus*. Tallinn, 1949, lk. 10.

⁵⁷ Samas, lk. 6, 18.

⁵⁸ Samas, lk. 22.

⁵⁹ E. Väari. *Pedagoogika ja filoloogia olukord Eestis aastail 1944–1950*. – *Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel*. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A 19. Tallinn, 2001, lk. 31.

EK(b)P Keskkomitee töös”, mida arutas EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum 21.–26. märtsil 1950. Iseloomulik oli, et koos haritlaskonnaga kannatas seekord tõsiselt ka vabariigi juhtkond, kellest oluline osa vahetati välja Moskvale sobivamate isikutega.⁶⁰ Keskkomitee sekretäri kohalt tagandati N. Karotamm, tema asemele valiti J. Käbin. Juuli algul vabastati E. Päll ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe kohalt ja asemele pandi kirjanik A. Jakobson.

Raskeks eksimuseks kaadripoliitikas peeti Hans Kruusi, Nigol Andreseni, kohtuminister Aleksander Jõeääre jt. sallimist väljapaistvatel ametipostidel. Neid nimetati nüüd otse kodanluse ideoloogideks, kõik nad arreteeriti. Jüri Anti sõnul hakkasid pleenumi järel hargnema dramaatilised sündmused mõnede maakondade ja linnade parteiaktiivi koosolekutel. Süüdistuste diapaseon laienes veelgi.⁶¹ Eesti Bolševik kutsus oma juhtkirjas üles, et “kõik kruuside ning andresenite sabarakud ja mõttekaaslased meie asutustest, organisatsioonidest, koolidest ja kõrgemaist õppeasutustest minema aetaks. Me peame puhastama Nõukogude Eesti õhu kodanlik-natsionalistlikust marasmist ja otsustavalt võitlema kõigi tema võimalike avaldustega.”⁶² Anti mõista, et veel peidavad end oma tsita-dellides vanad spetsialistid ja kodanlikud haritlased. Nende asemele soovitati julgemalt edutada noori inimesi tööliste, talupoegade ja Nõukogude haritlaskonna hulgast. Ja ometi mainiti selleski sõjakas juhtkirjas vajadust tähelepanelikult suhtuda nendesse kodanlikesse intelligentidesse, kes on ümber kasvanud. Poliitiline joon pidi säilima, EK(b)P ei tohtinud seda muuta. Peagi avaldas sama ajakiri hoopis mõõdukama juhtkirja, kus meenutati, et arvukaim osa vanast intelligentsist ikkagi liitus otsekohe rahvaga. Kõneldi ka

“vaenulike elementide” kõrvaldamisest, kodanliku natsionalismi ja kõigi tema väljendusvormide – fašismi, šovinismi, kosmopolitismi – lõpuni väljajuurimisest. Samas leiti, et võrreldes nõukogude võimule ustavate õpetajate määratu suure enamusega on koolitöös “vaenulikke elementi” vaid käputäis. On tarvis kasvatada ja esile tõsta eesrindlike intelligentide tööd. Nii taastati teoreetilisel pinnal nõutav tasakaal.⁶³ Mõned VIII pleenumi eel ja ajal vaenlase paljastamisel erilist agarrust üles näidanud tegelased – nagu ideoloogiasekretäriks edutatud Aleksander Kelberg – viidi isegi teisele tööle.

Tegelikult algas aga pärast pleenumit kultuurisfääris, sealhulgas teaduse ja hariduse alal massiline puhastus. Õie Elango järgi kaotas nüüd kuni 400 teadlast, kõrgkooli õppejõudu, kirjanikku, kunstnikku ja muusikut võimaluse oma erialal töötada, paljud vangistati.⁶⁴ Tippjuhtide süüdistuseks oli ebapiisav võitlus “kodanlike natsionalistidega” ja väär kaadripoliitika.

Õpetajaskonnas intensiivistus jaht nn. kodanlikele natsionalistidele juba 1948. aastal. Suur tõus saabus 1950. aastal, mil poliitilistel põhjustel vallandati 200 õpetajat ja arreteeriti 22. Samas jäi kooli veel ligi 500 õpetajat, kes olid iseseisvas riigis kuulunud poliitilistesse parteidesse jt. organisatsioonidesse. Saksa sõjaväes teeninuid oli 104, Saksa okupatsiooni alla jäänud märk oli küljes aga 5900 õpetajat 7500-st.⁶⁵ Järeldus võinuks olla vaid üks: kui tahetakse “puhastamisel” minna loogilise lõpuni, siis ei jäägi koolidesse enam õpetajaid, sest Nõukogude armees oli teeninud vaid 266 õpetajat ja 23 koolidirektorit. Ometi kujunes järgmine aasta haridus-sfääris veelgi ärevamaks: jaanuarist septembrini kõrvaldati koolist – kus vaenulikke elemente pidi olema vaid “käputäis” – taas 439

⁶⁰ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 21.

⁶¹ VIII pleenum: Meenutusi, arvamusi, hinnanguid. – Eesti Kommunist 1988, nr. 1, lk. 55.

⁶² Lõpuni paljastada kodanlikud natsionalistid, eesti rahva kõige kurjemad vaenlased. – Eesti Bolševik 1950, nr. 7, lk. 9.

⁶³ Pidevat tähelepanu intelligentsi kommunistlikule kasvatamisele. – Eesti Bolševik 1950, nr. 15, lk. 7–17.

⁶⁴ Ö. Elango. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum (märts 1950) ja loovintelligents. – Sirk ja Vasar, 14. aprill 1989.

⁶⁵ H. Puhkim. Pedagoogilise kaadri represseerimisest sõjajärgses Eestis. – Haridus 1991, nr. 10, lk. 12–13.

“poliitiliselt sobimatut” pedagoogi, neist 56 keskkooli ja mittetäieliku keskkooli direktorit. Palju direktoreid viidi õpetaja ametikohale. Lühemat või pikemat aega oli vanglas 150 pedagoogi.⁶⁶

Paralleelselt vallandamise, ümberpaigutamise ja vahistamisega püüdis partei õpetajaskonnaski kanda kinnitada. 1946. aasta alguses oli õpetajate hulgas kommuniste vaid 82, 1952. aasta alguses oli see arv tõusnud 482-le.⁶⁷

Õpetajaskonna puhastamisel tekkis parteikomiteede ja haridusorganite vahel hõõrumisi, kui partei otsustas kõrvaldada õpetajaid, kelle töö haridusosakond oli tunnistanud rahuldavaks, või ei vaevunud haridusorganeid oma otsustest informeerimagi.⁶⁸ Haritlaste olukorda kergendas mõnikord vähekontakt võimuorganite vahel. Nii oli 1948. aastal Saaremaal koolidest vallandatud õpetajaid võetud tööle rahvamajade juures.⁶⁹ Ka olnud poliitilistel motiividel vallandatud õpetajatel tollal võimalik tööd leida mõnes teises koolis, mida VIII pleenumi järgses õhkkonnas pandi süüks haridusministeeriumile ja haridusosakondadele.⁷⁰

Kogenud õpetaja tuli enamasti asendada kiirkorras kursustel ettevalmistatud, sageli täiesti erihariduseta ja lisaks napi üldharidusega õpetajaga. Õpetajaskonna keskmine haridustase langes. 1945/46. õppeaastal oli üldhariduskoolis 489 kõrgharidusega õpetajat. Nende absoluutarv suurenes, kuid ka keskkooliõpilaste arv kasvas kiiresti: VIII–XI klassi õpilasi oli 1944/45. õppeaastal 7758, 1945/46. õppeaastal 10 465, 1947/48. õppe-

aastal 13 057.⁷¹ Aino Kitse andmeil oli 1946/47. õppeaastal keskkooliklassides (VIII–XI) 612 põhikohaga õpetajat, kellest kõrghariduse oli saanud 354 (57,8%).⁷² Ühe kõrgharidusega õpetaja kohta tuli siis 35,6 keskkooliõpilast. 1948/49. õppeaastal töötas keskkooliklassides 717 õpetajat. Kõrgharidusega pedagoogide arv oli suurenenud vaid 15 võrra, nende osakaal aga vähenenud 57,8%-lt 51,5%-ni. Ühe kõrgharidusega õpetaja kohta tuli nüüd 35,3 õpilast. 1950/51. õppeaastal oli keskkooliastmes 401 kõrgharidusega õpetajat – 53,5% õpetajaskonnast. Õpetajate tagakiusamine, vallandamine ja tööle kinnitamine vaid üheks aastaks põhjustas suurt kaadrioolavust. Tööle jäänute õppekoormus kasvas paiguti 40–50 tunnini nädalas. Keskmiselt andsid mittetäieliku keskkooli ja keskkooli õpetajad tunde 1,5 normi ulatuses. Tagajärjeks oli õpilaste edasijõudmise vähenemine 1940. aastate lõpul.⁷³

See oli paigaltammumine olukorras, kus riiklikuks ülesandeks oli seatud üleminek üldisele 7-klassilisele haridusele ja keskhariduse andmise laiendamine. NLKP XIX kongressil (1952) otsustati lähiaastatel suuremates linnades üle minna täielikule keskharidusele. Eestis oli aga keskkoolide õpetajaskond oma haridustasemelt tugevasti allpool 1930. aastate lõpu tasemest.

Olukord jõudis tõelise absurdini. Eestis ei olnud “puhta ankeediga” kaadrit. Vanemate inimeste elukäigus leidis ikka midagi taunimisväärset, noorematele langesid süüks vanemate või sugulaste patud, Saksa mundri kandmine jms. Paljud neistki, kes olid innu-

⁶⁶ Samas, lk. 14. Vaatamata meele tule laastamisele haritlaskonnas, tuleks meenutada Jaan Isotamme sõnu, et Nikolai Karotamme, Arnold Veimeri, Boris Kummi jt. võimutsemise aeg oli genotsiidi tegelikult kulminatsiooniks: aastail 1944–1949 vangistati aastas keskmiselt 3322 inimest (1949. aasta massiküüditamist arvestamata), 1950–1953 oli arreteeritud keskmiselt 1432 aastas. (EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm I. Tõlk. M. Arold ja J. Isotamm. – Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2659.)

⁶⁷ Lühülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Peatoim. A. Panksejev. Tallinn, 1983, lk. 147.

⁶⁸ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 31, l. 33.

⁶⁹ ERAF, f. 1, nim. 28, s. 197, l. 60.

⁷⁰ ERAF, f. 1, nim. 86, s. 3, l. 85.

⁷¹ A. Kits. Koolivõrgu taastamine ja areng Eesti NSV-s Suure Isamaasõja järel (1944–1950). – Hariduse ja kooli ajaloost Eestis. Koost. ja toim. E. Laul. Tallinn, 1979, lk. 94.

⁷² A. Kits. Õpetajaskond ja tema kutsealane ettevalmistus esimesel sõjajärgsel viisaastakul (1946–1950). – Nõukogude Kool 1985, nr. 5, lk. 56.

⁷³ ERAF, f. 1, nim. 86, s. 3, l. 86, 88.

kalt valmis okupante teenima, lükati seetõttu kõrvale. Et mingit muutust oli vaja, seda aduti ka Kremli kõrgemates võimuringkondades.⁷⁴ Stalini eluajal pööret ei toimunud. Ometi vaibus näiteks õpetajate massiline tagakiusamine 1952. aastal.

Stalini valitsusaastail, mil igasugune tõsisem diskussioon, oma väidete toetamine millegi muu kui marksismi klassikute tsitaatidega ja mõistusepärane argumentatsioon oli võimatu, oli tõelisel teadlasel õigem vaikida, kuid vastuhakku nähti selleski. Partei keskkomitee algatatud “diskussioonid” filosoofias (1947), bioloogias (1948), keeleteaduses (1950) jne. olid tegelikult teadlastevastased kampaaniad, suunatud õpetlaste mahamaterdamisele ja kõrvaldamisele.⁷⁵

1947. aasta detsembri lõpul esitati J. Käbinile andmed Eesti NSV Teaduste Akadeemia kohta: töötajaid 727, nende hulgas 291 teadustöötajat (42 teaduste doktorit, 64 teaduste kandidaati). 52 teadlast töötas akadeemias kohakaasluse alusel. Kohtadel, kus oli ette nähtud teaduskraad, töötas kraadita inimesi. Veelgi halvem: 62 teadustöötajat ei omanud isegi kõrgharidust. Nukker kvalifikatsioonialane pilt andis tunnistust teadustöötajate nappusest Eestis, järelikult tulnuks iga teadlast säästa. Sellegipärast lisati, et 169 töötajat (23%) “risustab” oma poliitilise tausta tõttu kaadrit, samal ajal kui parteisse kuulub vaid 53 inimest ja komsomoli seitse (kokku 8% töötajatest).⁷⁶

Esmakordselt kritiseeriti Teaduste Akadeemia tööd kõrgetasemelisel foorumil detsembris 1948, nimelt EK(b)P V kongressil. Siiski püsis Hans Kruus akadeemia presidendil kohal üle aasta, alles jaanuari lõpul 1950 otsustati EK(b)P Keskkomitee bürool ta ta-

gandada, ühtlasi võtta päevakorda Teaduste Akadeemia “risustatud” kaadrite küsimus.

Teaduse ja kõrghariduse alal ilmnes, et töölt lahkunud või vallandatud tiipteadlased, dekaanid ja kateedrijuhatajad asendati reeglina märksa madalama teadusliku kvalifikatsiooniga inimestega.⁷⁷ Ainuüksi 1950. aastal vallandati Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemist poliitilistel põhjustel üle 100 töötaja, sealhulgas akadeemiksekretärid Jüri Nuut ja Voldemar Vadi ning mitme instituuudi direktorid.⁷⁸ Samas oli teadlaste järelkasv tagasihoidlik: 1946. aastal oli aspirante 16, 1950. aastal 71 (25 kõrgkoolides, 46 teadusasutustes).⁷⁹ Vallandamiste ja arreteerimiste laine ning üldine hirmuõhkkond oli viinud selleni, et teadusdoktorite arv teadusasutustes ja kõrgkoolides oli aastail 1947–1950 vähenenud 68-lt 59-le (1960. aastal – 66); kandidaatide arv 188-lt 176-le.⁸⁰ Teadustöötajate üldarv, mis 1947. aastal oli 1100 ja kaks aastat hiljem 1254, oli 1950. aastal 1221.⁸¹ Loomulikult tegi vähikäiku teadlaste tööviljakus: 1948. aastal ilmus Eestis 93 teadusraamatut (nimetust), järgmisel 91, 1950. aastal 66 ja aasta hiljem vaid 63. Ning 1948. aasta tase ületati alles 1956. aastal.⁸²

Sõda ning partei- ja julgeolekuorganite tegevus olid tugevasti vähendanud agronoomide arvu. 1939. aastal oli Agronoomide Kojal 281 liiget, 1947. aastaks oli Eestisse jäänud vaid 150 kõrgharidusega agronoomi.⁸³ Neist 129 töötas ministeeriumides ja trustides, maakondade põllumajandusosakondades ja vahetult talurahva hulgas vaid 21 (14%). Vähesed maa-agronoomid tegutsesid veel paljuski iseseisvusaegse malli järgi, muu hulgas ka talupidajaid nõustades. Võimud ootasid neilt aga hoopis muud: kõigi nõuko-

⁷⁴ T. Tannberg. “Lubjanka marssal”..., III. – Tuna 2000, nr. 1, lk. 51.

⁷⁵ L. Raid. Vaevatee..., lk. 37.

⁷⁶ ERAF, f. 1, nim. 10, s. 4 (1947), l. 1–6.

⁷⁷ L. Raid. Vaevatee..., lk. 97.

⁷⁸ Samas, lk. 265.

⁷⁹ Narodnoe hozjajstvo Estonskoj SSR v 1970 godu. Statističeskij ežegodnik. Tallinn, 1971, lk. 319.

⁸⁰ Samas, lk. 323.

⁸¹ K. Martinson. Teadlane ja teaduslik publikatsioon Eesti NSV-s. Tallinn, 1973, lk. 17.

⁸² Samas, lk. 68.

⁸³ H. Laura. Rohkem tähelepanu põllumajanduslikele kaadritele. – Eesti Bolševik 1947, nr. 7, lk. 66.

gude võimu ürituste organiseerimist ja läbi viimist maal. Puudu oli sadu agronome, samas lõpetas ülikooli põllumajandusteaduskonna 1947. aastal vaid 16 ja 1950. aastal 70 inimest.⁸⁴ Loomaarstiteaduskonnas oli lõpetanud veelgi vähem. N. Karotamme järgi vajati lähitulevikus 2500–3000 agronoomi, niisama palju zootehnikuid ja rohkesti muid eriteadlasi. Kust peaksid need tulema, seda küsimust polnud veel tõstatatudki.⁸⁵

Haritlaskonna rühmaks, kes juba ideoloogias lähtudes pidi olema ebasoosingus, olid vaimulikud. Kuid lähtudes poliitilistest kaalutlustest tehti siin ikkagi teatud vahet. Partei keskkomitee tööaruandes (1947) kirjutati: “Suurt abi kodanlikele natsionalistidele osutab luteriusu vaimulikkond, kes oma jutlustes sageli rohkem või vähem varjatult astub välja nõukogude võimu vastu. Terve rida luteriusu pappe on paljastatud bandiitide otseste toetajate või varjajatena. Õigeusu kirik asub rohkem lojaalsel positsioonil.”⁸⁶ Nõukogude režiim oli kaua suhtunud vaimulikkonda kui avalikku või end varjata püüdvasse kontrrevolutsioonilisse jõusse, kuid sõja haripunktil, 1943. aastal hakati õigeusu kirikut pragmaatilistel kaalutlustel leebemalt kohtlema.

Aastail 1944–1946 karistati luteriusu vaimulikke peamiselt Saksa okupatsiooni aegse tegevuse eest. 1947. aasta oli pastorkonnale rahulikum – arreteerimisi ette ei tulnud. Järgmisel aastal intensiivistasid ideoloogiaorganid taas ateistlikku võitlust, sest Kreml oli otsustanud teha lõpu “kiriku ja pappidega mängimise poliitikale”. Kohe algas ka uus vaimulike tagakiusamise laine. Nüüd leiti süüdistus enamasti sõjajärgsest ajast. Kokku

vahistati Eestis aastatel 1944–1949 üle kahekümne luteriusu vaimuliku.⁸⁷ Julgeolekuaparaat püüdis ka vaimulike hulgas luua oma agentuuri, kuid esialgu olid tulemused kesised. Kasutades šantažeerimist, leiti 1949. aastaks juba usaldusväärsed informaatid.

1944. aasta lõpul registreeriti Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi süsteemis kõigest 405 arsti (1939. aastal oli arste 976). Et Nõukogude Liidus ignoreeriti sihiteadlikult liiduvabariigi põhirahvuse õigusi emakeelsele meditsiinilisele teenindamisele, võis arstide üldarvu teistest vabariikidest saabuva te migrantide arvel kiiresti suurendada. Eesti arstkonda 1940.–1950-ndate aastate kohta uurinud Helbe Merila-Lattiku andmeil oli 1. jaanuaril 1948 arste 725. Nende hulgas oli 388 Tartu ülikooli lõpetanud (308 eestlast, 46 juuti, 28 venelast ja muid 6). Nõukogude Liidust oli tulnud 337 arsti (38 eestlast, 67 juuti, 208 venelast ja muid 24). Eestlastest arstide osakaal tervishoiuministeeriumi süsteemis jäi veidi alla poole. Ent sõjaväe, raudtee, merelaevanduse, julgeoleku ja siseministeeriumi liinis töötas eesti arste hoopis vähe.⁸⁸ Haritlaspoliitika seostus siin ilmekalt üldise venestuspoliitikaga. Sellisel foonil on võimude silmatorkavalt destruktiivne käitumine TRÜ arstiteaduskonna suhtes üsna mõistetav.

Kõrgkoolides suurenes üliõpilaste arv. Nii oli Tartu ülikoolis 1944. aasta sügisel 1351 statsionaarset üliõpilast, 1947. aastal 2595 ja 1950. aastal 3168.⁸⁹ Kuid siiski ei oldud veel jõutud 1938. aasta tasemele – 3227. Ka lõpetanud oli vähe: aastail 1945–1950 statsionaaris 1152, kaugõppes 38 ja eksternina 23, kokku 1213.⁹⁰ Kui jälgida neid erialasid, mille

⁸⁴ 170 aastat kõrgemat põllumajanduslikku haridust Eestis I. Toim. J. Kuum ja H. Kedder. Tallinn, 1976, lk. 115.

⁸⁵ Olukord ja ülesanded Eesti NSV põllumajanduse kollektiviseerimise alal. EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. N. Karotamme kõne keskkomitee 24. pleenumil 15. oktoobril 1948. aastal. – Eesti Bolševik 1948, nr. 20, lk. 19–20.

⁸⁶ ERAF, f. 1, nim. 47, s. 25 (1947), l. 4.

⁸⁷ R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk. 253–254, 278–279.

⁸⁸ H. Merila-Lattik. Muutused Eesti arstkonnas alates 1939. aastast. – Kultuur ja Elu 1990, nr. 7, lk. 8–10.

⁸⁹ Tartu ülikooli ajalugu III 1918–1982. Koost. K. Siilivask ja H. Palamets. Tallinn, 1982, lk. 203.

⁹⁰ Samas, lk. 210.

lõpetanuid vajasid koolid, siis oli olukord päris vilets. Nii lõpetas aastail 1945–1950 ülikooli ajaloo erialal statsionaaris 40, kaugõppes 3 inimest (43); eesti filoloogias statsionaaris 38, kaugõppes 5 (43); vene filoloogias statsionaaris 4, kaugõppes 1 (5); matemaatika statsionaaris 12, kaugõppes 0; füüsikas statsionaaris 11, kaugõppes – 0; bioloogias statsionaaris 36, kaugõppes 0.

Keskkoollide ülikooliharidusega õpetajaskonna kujundamiseks ei olnud lähitulevikus väljavaateid. Suund võeti keskkooliõpetajate kahetasemelisele erialasele ettevalmistusele. Selleks muudeti 1952. aasta sügisest Tallinna Õpetajate Instituut keskkooliõpetajaid ettevalmistavaks Tallinna Pedagoogiliseks Instituudiks. Algastme õpetajate koolitamisel oli lattu iseseisvuse ajaga võrreldes juba varem mõnevõrra madalamale lastud.

Tallinna Polütehnilises Instituudis oli üliõpilasi vähem, nende arv kasvas aga pidevalt (1944/45 – 941 päevaõppetudengit; 1950/51 – 1647 päevaõppes, 201 õhtuõppes ja 241 kaugõppes).⁹¹ Lõpetajaid oli aga 1950. aastani suhteliselt vähe. Ehitusteaduskonna näiteks lõpetas 1945. aastal üks insener, 1946 – neli; 1947 – 10; 1948 – kuus; 1949 – kaks; 1950 – 15 inseneri.⁹² EK(b)P Keskkomitee aruandes (1947) kirjutati: “Vabariigis valitseb insener-tehnilise kaadri terav puudus. Tööstuses tegutseb 549 inseneri, aastatel 1947–1950 on oodatav väljalase kõrgkoolidest 580. Vaja oleks neid aga 1850.”⁹³

Ideoloogilise juhtkonna võimetusest hariduslembelisele noorsoole propaganda ja veenmisega mõju avaldada kõneleb tõsiasi, et kommunistliku noorsooühingu kiirem kasv algas Tartu ülikoolis alles 1950. aastal, seega pärast massilist küüditamist ja üliõpilaskonna puhastamise intensiivistumist. Kommu-

nistlikke noori oli 1948. aasta sügisel ülikoolis vaid 198, 1950. aasta 1. jaanuaril 339 ja oktoobris 1952 juba 912.⁹⁴ Kui hirmupaine järgnevatel aastatel järele andis, ilmnes, et komsomoli liikmeskonna kasv oli jäänud väikeseks.⁹⁵

1950. aastate alguses oli stalinlus Eesti avaliku elu korralduses täielikult võitnud.⁹⁶ Kunagisest kodanikuühiskonnast ja vabast vaimsest elust oli jäänud vaid reministsentse. Vägivaldselt kujundatud seisund osutus aga paljuski patoloogiliseks ja kätkes eneses kriisihvardust. Äärmuslikult käsumajanduslik industriaalühiskond, mida rajati, vajas palju kõrgharidusega funktsionääre. Samas ei hakanud sõjajärgsetel aastatel ühiskonna toimimiseks vajalike haritlaste read taas jõudsalt täienema, vaid paljudel elualadel isegi hõrenesid. See näitas selgelt, et intelligentsipoliitika oli karile jooksnud. Tippjuhid märkasid seda. Tõenäoliselt mõistsid mitmed neist – Max Weberit lugematagi –, et kapitalistliku majandusega võrreldavate tehniliste tulemusteni võib sotsialistlik süsteem jõuda vaid professionaalse bürokraatia tähtsuse määratu tõusu kaudu.⁹⁷ Seega vajati haritust, intelligentsi tähtsus tõusis. Samas oli vallandatud totaalne rünnak harituse vastu, kus töökohta, sageli ka vabaduse kaotasid nii lihtsalt oma kutsetööle pühendunud, poliitilisest tegevusest eemale hoidvad kui ka parteisse astunud haritlased. Ja isegi hästi õppivad ja distsiplineeritud noored ei võinud end ülikoolis kindlana tunda. 1951. aasta varakevadel, kui Tartu ülikoolist oli aasta vältel poliitilistel põhjustel kõrvaldatud 79 õppejõudu, leiti, et arstiteaduskonnas ei ole veel kodanlikud natsionalistid lõplikult paljastatud ja välja kihutatud.⁹⁸ 1951. aasta suvel suunati Tartu ülikooli

⁹¹ Tallinna Polütehniline Instituut. 1936–1986. Koost. M. Graf. Tallinn, 1986, lk. 155.

⁹² Ehitusinsenerid TPI-st. Tallinn, 1986, lk. 247–248.

⁹³ ERAF, f. 1, nim. 47, s. 25 (1947), l. 18.

⁹⁴ J. Kalits. Ülikooli komsomoli neli aastakümnet. Tallinn, 1982, lk. 56, 62, 71.

⁹⁵ Samas, lk. 82.

⁹⁶ R. Ruutsoo. Rahvusliku katastroofi piiril. – K. Haav, R. Ruutsoo. Eesti rahvas ja stalinlus. Ajalugu ja tänapäev. Tallinn, 1989, lk. 87.

⁹⁷ M. Weber. Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Vagabund 2002, lk. 100.

⁹⁸ ERAF, f. 1, nim. 86, s. 3, l. 66.

rektoriks Leningradi ülikooli õppejõud Feodor Klement, kes sõandas eri- ja kaadriosa-konna omavoli mõnevõrra piirata. Üliõpilaste suhtes jätkus vägivald veel järgmisel aastalgi üsna süsteemikindlalt, kuid õppejõudude vastu pidurdus märgatavalt.⁹⁹

EK(b)P VI kongress (aprillis 1951) kohustas parteiorganisatsiooni taas parandama tööd intelligentsi hulgas. Nenditi, et kodanlikele natsionalistidele on antud purustav löök, kuid halastamatu võitlus peab jätkuma. Samas kästi vältida kampaanialikkust ja usaldamatust, arendada haritlaskonna suhtes diferentseeritud poliitikat, abistada ja õppida haritlasi paremini tundma. Suuniseks oli viia partei kontrolliv ja suunav tegevus rohkem intelligentsi keskele ning tõhustada just ideoloogiliste asutuste parteiorganisatsioonide tegevust. Juunis 1951 viidi kõigis maarajoonides läbi maaintelligentsi päevad.¹⁰⁰ 1952. aasta Eesti Bolševiku juhtkirjadest ei olnud ükski pühendatud intelligentsi kui terviku probleemidele. VIII pleenumi otsused ja kõik, mis nendele järgnes, oli aga ametlikul tasandil enesestmõistetavalt põhjendatud, nii eesmärgilt kui ka elluviimise meetoditelt õigustatud. Seega võis äsja toimunu põhimõtteliselt tulevikuski taas korduda.

Nõukogude okupatsiooni aegse intelligentsi sotsioloogilisel uurimisel tuleb teadlastel nii tänapäeval kui tulevikuski ületada tõsiseid takistusi. Institutsionaalsete ja halduslike suhete keeruka põimimise, ametkondliku salastatuse tõttu on Eesti intelligents tervikuna raskesti hõlmatav. Sõja eel oli iseseisva riigi eesti, saksa, vene jt. rahvustest intelligentsi iseloomustanud märkimisväärne autohtoonsus, riigikeele valdamise kiire kasv ja mentaliteedi lähenemine. Sõja järgsel ajal asendus kultuuriline homogeniseerumine ilmse diferentseerumisega. Juba

1940. aasta suvel ja sügisel algas paralleelselt eesti haritlaste kõrvaletõrjumise ja arreteerimisega sisseränne idast. Saabujad esindasid hoopis erinevat haritlastüüpi, Eesti Vabariik ei olnud Nõukogude Vene diplomeid tunnustanudki. Tegemist oli kahe haridusparadigma konfliktiga nii partei juhtkonnas kui ka haritlaskonnas: ühelt poolt Euroopa pikaajalisel kultuuritraditsioonil, teiselt poolt peamiselt ühel sõjakal ideoloogial põhinev haritus.

Sõja järel rahustasid Eesti NSV juhid rahvast, et umkeelsete ametnike ja spetsialistide töötamine siin on ajutine paratamatus, sest meil puuduvad nõukogude kaader.¹⁰¹ Arnold Veimer lubas, et olukord normaliseerub, kuid lubaduseks see jäigi. Kus ei suudetud vana juhtivat kaadrit uuega asendada, kasutati nn. komissaride süsteemi. Komissariks vähe usaldatava tööstusjuhi kõrval oli sageli tema asetäitja. 1947. aasta andmeil oli direktorite ja tsehhijuhatajate seas suhteliselt rohkem diplomeeritud spetsialiste ja eesti rahvusest isikuid, nende asetäitjaskond paistis aga silma eeskätt parteilaste, sõjaveteranide, reevakueeritute ja teistest liiduvabariikidest saabunute suurema osakaaluga.¹⁰²

Juhtide ja spetsialistide ametikohtadele tõsteti sadu töölisi ja Eesti Laskurkorpusest demobiliseeritud. Viimaseid töötas 1947. aastal tehaste ja vabrikute inseneride ning direktoritena rohkem kui 600.¹⁰³ Demobiliseeritud moodustasid toona 13,1% kogu ENSV rahvamajanduse juhtivast kaadrist ja spetsialistidest, reevakueeritud oli selles kontingendis 5,1%, teistest Nõukogude Liidu vabariikidest saabunuid 17,3% ja edutuid 13,8%.¹⁰⁴ Kokku oli 1947. aasta novembris Eesti rahvamajanduses 40 313 tootmisjuhti ja spetsialisti. Kahel kolmandikul neist (25 139 ehk 62,4%) puudus aga nii

⁹⁹ L. Raid. Vaevatee..., lk. 265.

¹⁰⁰ Intelligentsi ideelis-poliitiline kasvatamine olgu parteiorganisatsioonide tähelepanu keskpunktis. – Eesti Bolševik 1951, nr. 14, lk. 9–16.

¹⁰¹ A. Veimer. Eesti NSV majandusprobleeme. Tallinn, 1945, lk. 162–163.

¹⁰² H. Roots, M. Võormann. Eesti nõukogude intelligentsi nüüdisjooni. Tallinn, 1987, lk. 30.

¹⁰³ Tallinna Polütehniline Instituut. 1936–1986..., lk. 117.

¹⁰⁴ X. O. Roots. Social'nõe processõ..., lk. 125.

kõrgem kui ka keskeriharidus.¹⁰⁵ Tegemist oli nn. praktikutega. Kõrgharidus oli vaid 13,2% rahvamajanduse juhtidest ja spetsialistidest.¹⁰⁶ Tööstuses kuulus demobiliseeritud sõjameeste hulka peaaegu iga kolmas direktor ja teine direktori asetäitja. Ka teistest vabariikidest saabunud oli tööstusjuhtide seas rohkem kui insener-tehnilises kaadris keskmiselt. Samuti oli direktorite ja nende asetäitjate seas vähem eestlasi ja diplomeeritud spetsialiste.¹⁰⁷ Tolleaegne intelligentsipoliitika, mille järgi poliitilise ustavuse tegurile reeglina allutati haritus ja erialane asjatundlikkus, viis kurioosse tulemuseni, et reainsenerid olid keskmiselt haritumad kui peainsenerid ja viimased omakorda haritumad kui direktorid.

Eestis kujunes olukord, kus kõrgem partei- ja valitsusringkond koosnes suurel määral venelastest või NL muude rahvuste esindajaist, teiselt poolt toodi venelasi rohkesti tööstusse ja kaevandustesse raskele kehalisele tööle. Reaharitlaste, loovharitlaste ja teadlaste hulgas oli kohalikke eestlasi tunduvalt rohkem. Mõnevõrra tuletas see meelde Vana-Rooma langusaega, kus tootva töö sfääris oli oluline koht barbaritest orjadel ja koloonidel, kogu ühiskonna üle aga võimutsesid barbaarse taustaga väejuhid ja keisrid. Eestile oli iseloomulik, et olukorras, kus tööliskonnas suurenes kiiresti “vennasrahvaste esindajate osa”, kasvas eestlaste protsent kõrgharidusega spetsialistide hulgas 65,3-lt 1947. aastal 73,7-le 1959. aastal.¹⁰⁸

Intelligents jagunes sedavõrd erinevateks kihtideks (päritolumaalt, mentaliteedilt, kultuuritraditsioonidelt), mida Eestis varem ei olnud kunagi esinenud. Tänu haritlasorganisatsioonidele ja kutsekodadele oli Eesti Vabariigis vähemalt intelligentsi põhigruppide tasemel (õpetajad, arstid, insenerid) kujunenud teatav ühistunne ja -tegevus. Eri elu-

alade haritlasi ühendasid korporatsioonid ja üliõpilasseltsid, mille tegevus lõpetati. Nüüd jagunesid ühe eluala haritlased sageli osadeks (sh. rahvuse alusel), kus elati omaette kindist elu. Selle põhjus oli haritlaspoliitikas: juhtkond ei soovinudki horisontaalset kommunikatsiooni haritlasrühmade vahel. Eelistati vertikaalset suhtlust. Ehk kõige universaalsem ühendav tegur oli ainupartei, kuid sinna kuulus haritlastest vaid osa.

Baltimaade haritlaskond omandas koloniaalmaade intelligentsi jooni: rahvuslik intelligents tõrjuti eemale võimustruktuuridest ja juhtivatelt kohtadelt majanduses. Toimus koloniseeriva maa haritlaste sissevool. Erinevuseks oli aga ränk ideoloogiline surve, mis lasus siinsel haritlaskonnal sundimaks neid oma rahvast vallutajatele vajalikus suunas ümber kasvatama. Nõukogude totalitaarsüsteem sundis rahvuslikku haritlaskonda jõhkralt hävitama ja moonutama oma rahva teadvust, kui seda tegid demokraatlikud lääneriigid oma kolooniates. Viimastes kujunes allutatute rahvuslus sageli nagu sõltumatuks vaimseks territooriumiks, sellal kui elu ainelise külje ja maa-ala üle valitsesid kolonisaatorid.¹⁰⁹

Aastail, mil NSV Liidus hakkasid puhuma sulatuuled, oli Eesti NSV juhtkonna haridustase märgatavalt tõusnud. Töölisklassi juhtiv osa jäi ametliku ideoloogia raudvaraks, intelligentsi peeti sekundaarseks ühiskonnakihtiks. Tegelikkus oli aga selline, et tugevnev ja kasvav partei- ja riigibürokraatia koopteeris end suures ulatuses kõrghariduse baasil.

Arvukas teenistujate kiht kitsamas mõttes, need kes ei omanud kõrgharidust, kuid tegid lihtsamat vaimset tööd, osutus kõrgharitlaste tähtsaks taimelavaks. See oli režiimi plaanidele vastukarva. Hariduspoliitika sillutas töölisnoortele teed kõrgkooli, kahjustades sellega üliõpilaskonna kvaliteeti

¹⁰⁵ Tallinna Polütehniline Instituut. 1936–1986..., lk. 118.

¹⁰⁶ X. O. Roots. Social'nõe processõ..., lk. 125.

¹⁰⁷ Tallinna Polütehniline Instituut. 1936–1986..., lk. 118.

¹⁰⁸ X. O. Roots. Social'nõe processõ..., lk. 126.

¹⁰⁹ Vrd. *Becoming National. A Reader*. Edited by Geoff Eley and Roland Grigor Suny. Oxford University Press. New York, Oxford, 1996, lk. 29.

ja tallates jalgade alla ühtluskooli demokraatlikke põhimõtteid. Aga ikkagi selgus, et haritlaskond osales iseenda taastootmisel intensiivsemalt kui teised sotsiaalsed grupid.¹¹⁰ Valdavalt töölispäritolu intelligentsi idee osutus utopiaks. Lääneski ilmnes sõjajärgsetel aastakümnetel, et ametnikud hindasid töölistega võrreldes haritust hoopis kõrgemalt ja sisendasid seda ka oma lastesse. Ehkki “valgekraede” hulka kuulumine ei kindlustanud enam automaatselt “sinikraedega” võrreldes kopsakamat sissetulekut.¹¹¹ Sotsiaalse valiku võimalus ikkagi säilis – kuigi seda NSV Liidus püüti piirata ja juhtida. Inimesed ei arvestanud ainult materiaalsel sfääri, vaid ka elustiili ja kultuuritraditsioone.

Industriaalühiskonna arenguga kaasnes üldise haridustaseme tõus, vaimse tööga hõivatute osatähtsuse kasv ning ka füüsilise töö ilme muutus. See kujundas NSV Liiduski pinnal haritlaspoliitika teisenemiseks. 1950. aastate keskpaigast käivitus moderniseerimise tunnuseid kandev protsess. Siitpeale kuulus imperium ühiskonnateaduste, suures osas kogu kultuuri mõttes korruga nii stalinistlikku kui ka nüüdisaegsesse maailma.¹¹²

Stalinistlikul ajajärgul võib eesti intelligentsi ja võõrvõimu vahekorda iseloomustada kui allutatut ja vallutaja ülalt alla suunatud, peamiselt hirmule ja sunnile rajatud, osalt lausa irratsionaalset suhet. Leidus haritlasi, kes aktiivselt toetasid pörandaalust vastupanuliikumist. Haritlaskonna laiemate ringkondade reaktsiooniks oli aga valdavalt passiivne vastupanu või lihtsalt enesesäilitamispüüe. Tollaseid masendavaid sündmusi kirjeldavatelt lehekülgedelt õhkub alatust, mannetust ja argust. Vastupanu kipub varju jääma. Kaalu Kirme räägib aga võitlusest kunstnike kahe leeri vahel veel 1948. aastal: ühelt poolt “tõsiusklike või karjeristi-

kalduvustega kunstnike grupp (seljataga EK(b)P Keskkomitee), teiselt poolt oma aadest mitte loobuda tahtvad kunstnikud, kes võitlesid enda, aga ka oma kolleegide töövõimaluse ja väärikuse eest”.¹¹³

1950. aastate teisest poolest hakkas haritlaspoliitika üldpilti lisanduma ebademokraatliku riigi haritlaskonna ja ainuvalitseva parteibürokraatia vahekorra jooni. Totaalset võimutäiust, ühtse ideoloogia lõputut korrutamist ja partei ettekirjutusi tuli hakata kokku sobitama ärakuulamisega, taluma kammitsetud diskussiooni ja dialoogi. Intelligentsipoliitikas tugevnes ratsionaalne tegur. Saatulik vastuolu Nõukogude haritlaspoliitika ja maa objektiivsete arenguvajaduste vahel nõrgenes, kuid toimis ikkagi edasi. Nn. sula ajal rääkisid loovharitlased avalikult õigusest eksida – “ei eksi ainult see, kes midagi ei tee”.¹¹⁴ Ikka veel püsiva ideoloogilise terrori tingimustes mõeldi selle teeseldult vabandava formuleeringu all luba eksperimenteerida, uut otsida. Eesti haritlaskonna ajaloos algas arenguetapp, mida iseloomustas oma vaimse ruumi samm-sammuline, vahelduva eduga kulgenud laiendamine. Selle käigus saavutati lõviosa kõigest, mis okupatsioonikümnendite kodumaises eesti kultuuris on püsiväärtuslikku.

Sotsioloogilises mõttes kuulusid mitmerahvuselise Eesti intelligentsi hulka nii tagasihoidlikud reaharitlased kui ka uue ja avatuma poole püüdlejad, nii kannatajad ja kõrvaletõugatud kui ka ideoloogiavalvurid ja käteväänajad, nii kohalikud kui ka sisserännanud. Keda neist võiksime nimetada eesti haritlasteks? Lähtumine vaid rahvusest, etteantud näitajast, oleks formaalne.

Jaanus Arukaevu on esitanud huvitava seletuse mõistele eesti ühiskond: “Parim printsip, millest tuletada 20. sajandi alguse eesti ühiskonna piirid, on sinna kuuluvate

¹¹⁰ M. Titma, P. Kenkmann. Meie üliõpilaskond. Tallinn, 1988, lk. 11–12.

¹¹¹ A. Stewart, K. Prandy, R. M. Blackburn. Social Stratification and Occupations. New York, 1980, lk. 103.

¹¹² R. Ruutsoo. Ühiskonnateadustest Nõukogude Eestis. – Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenusi. Kronoloogia 1938–1998. Tallinn, 1998, lk. 120.

¹¹³ K. Kirme. Adamson-Eric sotsrealismi Prokrustese sängis. – Eesti kultuur 1940. aastate teiselt poolt. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. Humaniora A 19. Tallinn, 2001, lk. 130.

¹¹⁴ ERAF, f. 1, nim. 4, s. 3005, l. 131.

inimeste ja organisatsioonide suunitlus – implitsiitselt või eksplitsiitselt väljendatud püüd tegutseda eestlaskonna heaks ja nimel.”¹¹⁵ Seega vastandus eesti ühiskond eestlaskonna vastu olevatele organisatsioonidele, ametiasutustele ja poliitilistele vooludele.

Olukord nelikümmend aastat hiljem oli paljuski teistsugune. Eelkõige puudus nüüd tsariaajale iseloomulik eesti rahvuslike organisatsioonide paljus. Selles mõttes oli nõukogude võim eesti ühiskonna struktuuri põhjalikult purustanud. Ehk ei ole liialdus öelda, et eesti ühiskonna selgrooks sai uutes tingimustes kiiresti kasvav intelligents. Rahva haridustaseme tõus ja haritlaskonna areng oli eesti ühiskonna tugevuse peamine näitaja. Kuid eestlastest haritlasi kuulus arvukalt ka EKP-sse – eesti ühiskonna vastandorganisatsiooni?

Viimane kasvas aga 1940. aastate esimese poole väheharitud, sõjakast, ohvriks valitud väikeriigi riikliku ja ühiskondliku korralduse halvamiseks mõeldud dessantrühma või võõrleegioni meenutavast moodustisest massiparteiks. 1970. aastate algul oli selles üle 70 000, 1981. aastal 98 000 kommunisti. Nende hulgas oli 50 000 eestlast, 45 000 teenistajat, sh. 26 000 kõrgharitud.¹¹⁶ Parteisse kuulus rohkem kui veerand Eestis elavatest lõpetatud kõrgharidusega inimestest. Välisvaatleja võis (ilmselt küll ironiaarjundiga) iseloomustada 1970. aastate EKP-d kui haritud “valgekraede” organisatsiooni, kus juhtkohtadel on eestlased enamuses. Lisades, et eestlaste arvuline domineerimine ei tähenda tingimata eestlaste ülemvõimu.¹¹⁷ Partei liikmeskond oli sõnades monoliitne, tegelikult

aga mitmekihiline ja eripalgeline oma maailmanägemuselt, nagu selleaegne Eesti haritlaskondki. Ka ei olnud enamik kommunistidest kutselised parteifunktsionäärid, vaid töötasid tootmises, kultuuri- või tervishoiusfääris, kus täitsid oma haritlase põhi-funktsiooni.

Eesti haritlasteks võib pidada aga kõiki neid intelligente, kes tegutsesid siinses tsiviilühiskonnas “eestlaskonna heaks ja nimel”.

Uurimus on tehtud sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel.

Väino Sirk

(1942)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1970. aastal ajaloolasena. Samast aastast töötab Ajaloo Instituudis, käesoleval ajal vanemteadurina ja ajaloo osakonna juhatajana. Ajalookandidaat 1975. aastast. Peamine uurimissuund: Eesti hariduse ajalugu (kaks monograafiat kutsehariduse ajaloost 1983, 1989) ning Eesti haritlaskonna kujunemine (kaks monograafiat koos professor Toomas Karjahärmiga 1997, 2001).

¹¹⁵ J. Arukaevu. Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur 20. sajandi algul. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1994, kd. 43, nr. 3, lk. 257.

¹¹⁶ Kommunističeskaja partija Estonii..., lk. 178, 182.

¹¹⁷ J. Pennart. Soviet Nationality Policy and the Estonian Communist Elite. – A Case Study of a Soviet Republic. The Estonian SSR. Edited by T. Parming and E. Järvesoo. Foreword by E. Allworth. Westview Press. Boulder, Colorado, 1978, lk. 120.